

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Михайло Курдюк

СТОЛЬНЕ

Полісся. Величезне рівнинне пониззя, що тяжіє до славнозвісної Десни, входить до східної частини поліської зони. У цьому місці лежить майже п'ятдесятикілометрового діаметра острів своєрідного лісостепу з досить гумусованими, хоч і супіщаними ґрунтами. Мабуть, це й приваблювало в незапам'ятні часи поселитись тут людей, які й утворили село, що тепер зветься — Стольне.

Річка Домниця (від слова «домна», в яких колись плавили метал із болотних руд у поліському краї) розділяє село на дві нерівні частини: ліву або східну — підвищену та західну — нижчу й рівнинну, більшу за площею. Водна артерія в межах села перетворилася на ставки з оригінальними назвами: Графська річка (місцеве звучання Грабська), Крамарівщина, Чортівка.

Стольне має вигляд красивого гаю з вербами, липами, в'язами, вільхами та численними садками, переважно яблуневими. Село розляглося у довжину на шість, а в ширину на чотири кілометри.

І. З ПОГЛЯДУ ВІЧНОСТІ

Виникнення села сховане у темені віків і йде до витоків Скіфії, а може, ще далі — до венедев чи антської держави. Історичні джерела повідомляють, що ще до монголо-татарської навали у цій місцевості було поселення з назвою Райгородок. Загадковий куток села з назвою «Високий городок» є, мабуть, першоосною Стольного.

Скарб монет другого століття нашої ери, знайдений у селі в 1895 році біля сучасної Андріївської церкви, на Горбовці, курганні поховання, історичні дані про поселення доби бронзи та юхновської культури (середина першого тисячоліття до нашої ери) наводять на думку, що в цій місцевості є скіфські поховання, про які згадує «батько історії» Геродот. Можливо, могильник біля сільської церкви і є тією пам'яткою далекого минулого, а Високий городок, вірогідно, відповідає історичному Райгородку. Взагалі, в історії Стольного більше питань, ніж відповідей.

Схоже на те, що Стольне утворилось з декількох поселень через злиття частини їх, що звались хуторами. Ще й тепер побутують означення «куток», який охоплює головну вулицю та кілька другорядних вулиць, точніше провулків, що уособлюють певну спільність мешканців цієї частини села. Як би там невігласи від революції не перейменовували сільських вулиць, а в народі досі живуть Морозівка, Зубрівка, Горбівка, Басанківка, Курдюківка, Щимель як вулиці-кутки, що відбивають історичну дійсність чи пам'ять про перших поселенців. Багато

таких відособлених поселень не з'єднались між собою і залишилися хуторами, хоч увійшли до складу іншого сільського об'єднання. У недалекому минулому хутори Семенівка, В'яльківка, Залогівка, Курдюківка, Лапівка, Пилипенківка, Удівка, Черногірці, Дмитрівка були приналежністю села, яке носило назву — Стольне з хуторами.

У 17—18 століттях воно постійно мало в бойовій готовності козацьке формування — сотню, яка звалась Стольненська сотня, що свідчить про численне поселення тут козаків. У державному архіві міста Києва знаходяться матеріали Рум'янцевського опису за 1765 рік, який охоплює 960 сторінок рукопису, де наводяться дані щонайменше про дві тисячі родин козаків, що говорить про переважання козацького населення в селі Стольному та його хуторах. Цей опис являє собою великий і цінний матеріал про стольненців, де наводяться прізвища козаків, склад сім'ї, вік і зріст, соціальне становище (козак, підсусідок) і заняття кожного, дані про кількість худоби, обсяг і категорії земель кожної сім'ї, кількість одержуваного збіжжя. На жаль, цей матеріал не перекладений сучасною мовою і тому його простому смертному прочитати дуже важко.

Велика і чудова історія села лежить у багатьох архівах, живе в спогадах і справах односельців. Вів щоденник Федір Кістяківський, є в архівах дані про Безбородьків, Мусіних-Пушкіних, Кушелевих, не вивчений щоденник священника Андрійовської церкви Шемелінова та багато інших джерел, про деякі з них ми ще не здогадуємось.

За відомий нам відрізок історії село пережило багато незгод. Його в тринадцятому столітті поневолювали татаро-монголи, понад сто років, починаючи з 1503 р., господарювала тут Московська держава, з тим загарбала шляхетська Польща, король якої дарував Стольне чернігівському чашнику Салтику, який закріпачив селян. Через 130 років, у 1648 році, село, завдяки визвольній війні українського народу, позбавляється польського панування. Однак воля була недовгою, бо Юрко Хмельницький у 1660 році передає Стольне Ніжинському монастирю, а з посиленням російського гноблення, після пограння Переяславської угоди, цариця Анна дарує село генеральному судді Малоросійської військової канцелярії Андрію Безбородьку. Двічі наші предки пережили німецьку окупацію: в 1918 році та 1941—1943 роках. Рівно два роки поневірялись жителі села під німцями, з другої половини п'ятниці 19 вересня 1941 року (лівобережна частина, а правобережжя було захоплене німцями суботнім ранком) до ранку неділі 19 вересня 1943 року.

Стольненський маєток спочатку належав князю Безбородьку, з тим графам Кушелевим-Безбородькам, а потім ним володів граф Мусін-Пушкін. 27 листопада 1736 року село було подароване генеральному писарю Генеральної канцелярії А. Я. Безбородьку, де він і поселився. Частина земель 1742 року належала чашнику Салтику. А. Г. Кушелев-Безбородько був правнуком Григорія Розумовського. Кушелеви родичались з Репніними, з якими підтримував дружні стосунки Т. Г. Шевченко. У палаці Кушелева-Безбородька були картини Боровиковського, Левицького.

Хоч Стольне у свій час віддано Ніжинському монастирю, але відрадно те, що на кошти стольненського графа Іллі Андрійовича Безбородька та його брата засновано Ніжинську гімназію вищих наук. Отже, праця стольненських селян через розум і організаторські здібності графа Безбородька знайшла втілення у культурному будівництві краю — Ніжинській гімназії — колиці культури й науки України, яка дала багатьох видатних державних діячів і була джерелом знань і науки.

Ще в 20-х роках минулого століття Стольне стало містечком в адміністративному значенні, хоч воно, будучи сотенним козацьким, давно

вже виконувало ці функції. У кінці минулого століття в ньому відкрито поштове відділення, що обслуговувало села Волосківці, Городище, Синявку, Блистову. 1923 року Стольне переведено до категорії сіл, щоб, як нам здається, порівняти його з сусідніми населеними пунктами.

Стольне було позаштатним містечком (головною ознакою містечка є наявність двох і більше церков). У селі їх здавна було дві: Тихонівська й Андріївська, що стоять поряд, тобто однією будовою. На початку століття збудовано ще й третю — Спаську, що мала своїх прихожан. Її будували п'ятнадцять років і руйнували не менше: почали в тридцятих, закінчили в п'ятдесятих роках.

У селі жив сліпий музикант Д. Симоненко, його часто відвідував лірник Л. Гребінь, який мав хатину на Дмитрівці. На ній недавно прикріплена меморіальна дошка.

За свою довговікову історію село зазнало багато поневірянь. Палили його татаро-монголи, закріпачували Петро I і Катерина II, зазнавало холерної пошесті та нападу сарани, голоду від неврожаю і сталінського голодмору, свавілля й розгулу тих, хто не хотів працювати, зате жити бажав красиво. Це вони спалили величезний палац, що мав 71 кімнату, зруйнували церкву, розбили гуральню, навіть паркан на кладовищі знесли, не соромлячись не тільки мертвих, а й живих.

Ледарі й нащадки колишніх конокрадів під виглядом колективізації грабували відданих землі хліборобів. Невігласи, що стояли при сільській владі, одурманювали людей, намагались їх тримати у темряві й покорі, через що довго не відкривалась середня школа, була заборона на виїзд із села, тому відмовлялись від автобусного сполучення із областю й районом, позбавлялись добрих спеціалістів і розумних людей. Один із таких керівників прямо висловлювався: «Неграмотними легше правити», бо й сам мав чотири класи, і ті закінчив на трієчках, та за іронією долі потрапив у керівники. Але село вижило й вистояло і тепер не вмере, не загине, а його оновлення і становлення твердо вселяє надію на прекрасну перспективу, що село незабаром поверне свій статус містечка.

Пригадуються слова місцевого астролога діда Сака Саковича Приходька (по вуличному Солодкого), що жив на хуторі. Ще в середині двадцятих років, показуючи на Спаську церкву, сказав:

—Церква стоїть, а тут буде ліс шуміти і стоятиме пам'ятник вождю. Державою правитиме п'яниця і проп'ють країну. Стольне стане містом.

За свою довговікову історію Стольне не раз згасало, руйнувалось і знову відроджувалось. На цю землю не раз приходили переселенці, або люди виїжджали з села, як це було на початку століття, коли стольненці опинялись, шукаючи кращої долі, в Зеленому кліні, що на Далекому Сході, в Казахстані та таврійських степах. Багато людей покинуло село в роки колективізації та в післявоєнні роки.

Цікавий факт — збіг і подібність у назвах сіл, річок, місцевостей маємо у Прип'ятському Поліссі і колишній Сосниччині, де є річка Стільна, місто Столин та багато інших, але то окрема тема. Можливо, жителі Столінської Прип'ятчини, тікаючи від польського гніту, переселялись під затишне крило Чернігівщини, приносячи свої назви. Були тут свої укріплені місця, де ховались від ворогів. Мабуть, і Високий городок, що на північному сході села, був укріпленням на зразок кремля.

Є зв'язки Стольного з Кубанню, які мають корені ще в тих часах, коли Тмутаракань (сучасний Краснодарський край) разом з частиною Кримського півострова входили до Чернігівського князівства. Пізніше, з руйнуванням царським урядом Запорозької Січі, козаки спочатку оселились за Дунаєм, а в 1792 році перейшли на Кубань, де й осіли.

І в Карасунському куті збудували свою столицю (тепер Краснодар). Вологий малярійний клімат та інші незручності змусили деяких поселенців шукати кращої долі і нових місць. Одна ватага поселенців поїхала за Десну. Вірогідно, це були вихідці цих країв, яких потягла туга за рідним краєм. Їх було тридцять сімей, а за іншими відомостями 60, які приїхали в Стольне. Можливо, хтось із столянців, що був козаком, запросив їх сюди, може, вони всі були вихідцями звідси.

У середині минулого століття в селі жили дворяни потомственні й заслужені, козаки, державні селяни та графські кріпаки. Були тут, як вони тоді називались, посполиті та міщани, торговий люд.

Козацтво наклало на село відбиток вільнолюбства і чуття людської єдності. Козаки спільно володіли полями, хоч за окремими господарями закріплювалась відповідна площа поля. Може тому й зараз селяни відмовились від одноосібництва, яке нав'язується з чужого голосу. Перерозподіл землі провадився кожні десять років. Особливістю було те, що землею наділялась чоловіча частина родин. Трипільна система землеробства теж вимагала спільності дій, щоб забезпечити сівозміну. Козацьке прагнення до єдності проявилось у селян останнім часом, коли стояло питання про паювання. У доцільності колективного господарювання колгоспники переконались і не знайшлося поки що жодного селянина, який би став одноосібником.

Стольне — споконвіку землеробське село. Вирощували жито, яке колись було головною зерновою культурою, бо давало кульову солому для вкриття хат та інших будівель. Пшениця зайняла домінуюче місце вже у післявоєнний час. Вівсу і ячменю відводилось менше значення. Мали місце значні посіви гречки й проса. Були часи, коли сіяли коноплі для пряжі і мотузок, вирощували тютюн, займались коксагізом для гумової промисловості та цукровими буряками, які вивозили на цукровий завод міста Корюківки. У селян у великій пошані завжди було садінство, як садибне, так і громадське.

Як повідомляють літописці, у середині минулого століття чоловіки, а часом і дівчата, ходили на заробітки в Гаврію, на Дон та інші місця. Займались візницьким промислом, зокрема торгівлею яблуками, які хурами возили переважно до Ніжина, де ще до недавнього часу чомусь не вирощували садів, а тому столянські яблука знаходили там великий попит і збут. Селяни торгували хлібом, худобою, птицею, медом. У селі проводились два ярмарки: один на старий Новий рік, другий — на Георгія (шостого травня).

Жінки села в минулому традиційно займались прядінням та ткацтвом полотна, поясів, плахт, рушників, скатертин та трипу — вовняної ворсової тканини, багато вишивали. Було б непогано, щоб відродити всі ці народні промисли. Це не тільки прибуток, а й духовне збагачення.

Споконвіку селяни кохалися у квітах. І тепер не побачиш садиби, де б не було квітів. В одних їх багато і різних, в інших куц-два. З приходом весни в сільських дворах квітують червоні й рожеві півонії, оригінальні тюльпани, запашні нарциси, ніжно-рожеві сережки розбитого серця (дицентра). Пізніше розцвітають білі лілії, орлики, жоржини й чорнобривці, а під осінь — жовтогарячі рудбекії, хризантеми та багаторічні айстри, що зветься ще морозом.

Хліборобське уміння сільчан передавалось із покоління в покоління. Воно й тепер свято бережеться. Шкода тільки, що багато молодих людей зрадили цьому і виїжджають до міст, де й займаються вже не хліборобською справою і не дають тієї користі, яку б мало суспільство, коли б вони продовжували традиції предків.

Найбільшим землевласником села був граф Мусін-Пушкін, який володів десятьма тисячами гектарів у Чернігівській губернії, а біля села

мав економію в тисячу гектарів. Тепер найбільшим землевласником є колективне господарство «Праця», про становлення якого треба коротко сказати.

Перше радянське господарство було створене на 32 гектарах у 1919 році і проіснувало недовго. Це сталося тому, що у ньому не було хліборобів, а комунари тримались, поки було на чому триматись. У 1925 році, коли вже почав занепадати неп, 14 сільських господарств об'єдналися в артіль з революційною назвою «Червоний хлібороб», яка через рік розпалась, бо, як пишеться в офіційних довідках, «не було досвіду колективного господарювання». Дійсно, вмілі хлібороби до такої артілі не пішли, а державного примусу ще не було.

У 1928 році робиться нова спроба організувати колективні господарства, на цей раз вже два: «1-ше Травня» та «Праця». Через рік їх об'єднали в одне, назвавши «Праця». Може, й ця б артіль спіткала доля попередньої, але прийшла горезвісна сталінська колективізація, коли кістлявою рукою голоду селян силою зганяли до колгоспу. Немало їх вимерло, але в 1934 році односібників залишилися одиниці. На цей раз колгосп став життєздатним, бо до нього залучили вже справжніх хліборобів.

Становлення колгоспу «Праця» співпало з сталінськими репресіями, коли кращих хліборобів і мислячих людей заганяли до Сибіру, а то й просто знищували. Боротьба велась з працюючими і духовно самостійними людьми. Швидко й безжалісно було ліквідовано «куркульство» — людей, які вміли господарювати на землі і мали добрі достатки. Сумно, але кращі селяни, вчителі та інтелігенція села, хто мав свою думку, були відправлені до Сибіру «без права переписки», тобто на той світ. М. О. Полотая — вчителя, що в 1931 році їздив до Москви для опанування політичним навчанням, щоб застосовувати його в сільській школі, забрали невідомо куди. Одного дня не повернулись додому вчителі П. І. Дупло, В. Т. Мороз. Загинув від рук «трійки» тридцятидвохлітній селянин Василь Пантелеймонович — батько редактора популярної газети захисту селян «Сільські вісті» І. В. Сподаренка. Протистояння між трудовим селянством і бездарним керівництвом колгоспу виражалось у недопущенні культурного розвитку селян.

У 1940 році колгосп складався із 14 бригад: 12 рільничих та садова і дорожня бригади. Перед війною артіль мала чотири автомашини: дві тритонні (ЗІС) і дві півторатонки (ГАЗ-М). На полях вже працювало два причіпних комбайни, дві молотарки. Колгосп був представлений на виставці в Москві, де одержав велику на той час премію — автомашину.

До війни він був другим за розмірами в Чернігівській області. (Крупніший за нього — в с. Іваниці Ічнянського району).

Колгосп «Праця» з перших днів свого існування не мав великої площі орних земель. Розширення їх відбулось у середині тридцятих років. Було колись: доїхав до перших беріз березненським шляхом і вже березненська земля — хутір Бурого, а незадовго до війни ліквідований. У часи колективізації він звався «Червоне» і там розміщався МТС, що обслуговувала стольненський колгосп. Автор пам'ятає будівлі цього хутора, ставок у ньому, сад, обсаджений каштанами, алею величезних волоських горіхів, по які бігали стольненські хлоп'ята, коли наставала осінь. Березенці (так їх називають у навколишніх селах) славились першокласними шевцями і бублейницями, вони полюбляли торгувати і не вміли прясти та ткати, через що парубки навколишніх сіл рідко коли женились на березненських дівчатах. Не дуже цінили землю, тому легко віддали великий шмат. Стольненці забрали дві тисячі гектарів березненської землі, трохи прихопили в Городищі, що була по цей бік траси Чернігів — Новгород-Сіверський.

У перші повоєнні роки відбувалось нарощування врожаю колгоспних полів. По війні одержували по 10—12 ц/га, а часом і менше зернових, вже в 1968 досягли 18,5 ц/га. Звичайно, середні врожаї сьогодення у два і більше разів перебивають цей показник. Слід нагадати, що в минулому серед українських хліборобів побувала така оцінка господарів: при врожаї хлібного зерна 100 пудів з десятини — поганий господар, коли 200 — середній, а понад 300 пудів з десятини характеризували доброго господаря. Це сучасною мірою — п'ятдесят центнерів з гектара. Отже, перед «реформою» села на догоду іноземному капіталу стольненці показували приклади доброго господарювання і високих врожаїв.

Великий прибуток завжди приносив плодовий сад, який спочатку був на 8—10 ділянках, але ще до війни на околиці села посаджений великий сад, який тепер є основним для постачання плодів для колгоспного переробного заводу.

Про сучасний стан господарювання в селі належить розповісти в майбутньому. Хочеться тільки відзначити, що за свою історію колгосп «Праця» не брав кредитів. Господарство було багатим, завдяки самовідданій праці селян, але, ще раз нагадую, йому постійно не щастило на керівників, які не вміли господарювати та й не хотіли, вважали, що краще турбуватись про себе, ніж дбати про сільський люд. Приємним і щасливим винятком став сучасний голова ксп «Праця» — Петро Федорович Кищенко. Він вмів гуртувати людей і не допустив розвалу господарства, яке й сьогодні є кращим на Чернігівщині.

Треба сказати про землі села. Вони досить бідні на гумус, але непогано тримають воду. Тому внесення органіки для них — першочергова потреба. Так водилось, що кожні десять років чистили ставки, а мул вивозили на поля. От і тридцять років тому вивезли на поля сто тисяч тонн врожайної землі, очистивши чотири гектари водного плеса. Інколи трапляються і негативні явища у поводженні із землями села. Це — шкідливе осушення. Воно не потрібне, бо дає низькі врожаї при високих витратах пального. Меншає боліт, зникає роса, а роса, як відомо, дає тридцять відсотків опадів, що особливо важливо у посушливу пору. Дивно буває бачити картину: на колишньому болоті стоїть дощувалка. Отже, висушили, щоб поливати. Сталося таке після осушення й розорювання в 70-х роках півтисячі гектарів вигонів і боліт. Три чверті колгоспних земель розорано. Це надто високий показник і, напевно, чи він виправданий.

Село лежить на відстані 25 км від залізниці. Не можу не пригадати розповідь про те, як відмовились від прокладки колії повз село. Старожили розповідають, що в 1854 році, коли почали будувати другу в Росії, після Петербург-Москва, лінію залізниці, що повинна була зв'язати північну столицю з Києвом (Петербург — Київ), колію мали провести біля села, з Гомеля на Ніжин, через Рудки, то селяни вийшли і не пустили під приводом того, що ніде буде випасати худобу. Тоді залізницю повели через болота на Бахмач.

Стольне дало немало славних людей, які можуть бути гордістю не тільки села, а й держави. Це не нащадки конокрадів чи Іванів безрідних, а таланти, що вийшли з народу.

Нашадки управителя графського маєтку О. В. Кістяківського, який у 1808 році одержав вільну від кріпацтва, прославили не тільки Україну, а й Америку. Із Стольного бере початок династія вчених Кістяківських, засновник якої жив колись на Зубрїївці. Внук Омеляна Кістяківського — Олександр був вченим і громадським діячем, спілкувався з відомим етнографом М. А. Маркевичем, товаришував з П. П. Чубинським. Його син Ігор — міністр внутрішніх справ в уряді гетьмана

П. П. Скоропадського. Другий син — Володимир став першим академіком Академії наук України. Третій син Богдан допомагав В. І. Вернадському в організації Української академії наук. А вже його син Георгій Кістяківський — віце-президент Американської національної академії наук—був членом Американського комітету національної оборони і один із авторів і керівників створення атомної бомби, пізніше став борцем за ядерне роззброєння, радник і приятель президента Д. Ейзенхауера. Його пам'ять гідно шанують у США, тільки в Стольному не знають про це.

Відомий український конструктор ракетно-космічної техніки академік М. К. Янгель, мабуть, теж має відношення до села, бо є припущення, що його дід, брат графського управителя, виїхав у свій час до Сибіру.

Немало селянських дітей Стольного, що роз'їхались по світу, стали гідними його слави. Треба тільки розшукати їх, а людям розповісти про їх добрі діла. Багато людей покинуло село, хто примусово, хто на навчання, хто в пошуках кращої долі, хто за пригодами, а хто, не знаючи за чим. Але ті, що залишились, сумлінно працюючи, не дали селу занепасти.

Давно відкрилась у Стольному середня школа, побудована дорога з твердим покриттям, автобуси з'єднали село з Черніговом і Меною, жителі користуються природним газом, дивляться телепередачі. На кожному кроці відчувається перспектива життя, буяння натхнення, проявлення народної творчості і здібностей людей. В атмосфері розбудови незалежної України виникає інтерес до своєї історії, щоб знати, хто ми, звідки і чії діти.

II. ГРАФСЬКИЙ САД

Могутні, до двох метрів у діаметрі канадські тополі, хоч їх залишилось лише кілька, нагадують нам про події початку минулого століття, коли з нагоди перемоги над французами у Вітчизняній війні вони були посаджені. Нагадують і про те, що триста воїнів села Стольного боролися проти наполеонівських загарбників.

Цим деревам виповнилося 185 років. Із сотні посаджених тоді по берегах графської річки залишилось три. Грубезні стовбури, могутні крони, що високо піднялися до неба, символізують бойовий дух і пам'ять українських звитязців з поліського краю, які закінчили війну в столиці переможеної Франції. Символічно й те, що на місці дерев, котрі не дожили до сьогодні, виросло молоде і вже могутнє покоління.

Графський сад — таку назву чуємо в селі Стольному, коли говорять про пейзажний сад, закладений приблизно в 1790 році. Цей сад було закладено при італізованому палаці князя Безбородька, авторство якого приписується відомому архітектору Джакомо Кваренгі.

Пейзажний сад колись розлягався навколо двоповерхового палацу з 71 кімнати. Перший поверх мав кам'яні стіни, другий — дерев'яні. На жаль, що пам'ятку спалили навмисне невігласи в часи жовтневореволюційної метушні. У саду був ще одноповерховий будинок, який, зламавши внутрішні перегородки, переобладнали під клуб, а пізніше перевезли в Сахнівку для школи.

Зникло багато скульптур і малих будівель. Біля гротику (так місцеві жителі називають штучну затоку річки) була альтанка. Прибудована до земляного виступу, вона мала склепіння з відкритим видом на затоку, річку й заріччя. Тут, як пригадують, відбувалися гуляння.

Нинішній пейзажний сад разом з річкою Домницею (деким проповідується назва Думниця, ніби від слова «думати», що близьке до нісе-

нітниці), займає тепер трохи більше тридцяти гектарів, а колись сюди включалися значні площі вгору по річці до Високого городка та навколо ставка Крамарівщина. Раніше Крамарівщиною володів якийсь Крамар (чи Крамаренко). Граф викупив його садибу, яка стала частиною пейзажного саду, а житловий будинок подарував під земську школу, де ще і в перші повоєнні роки навчалися сільські діти. Тепер тут будинок побутових послуг.

По обидва боки ставка Крамарівщина цвіли сади. На місці, де тепер колгоспний гараж і майстерні, був плодово-декоративний сад із яблунь, груш, вишень, слив, персиків та шовковиць, прикрашений, крім того, безліччю різноманітних квітів. Зліва від ставка, від мосту до мосту, де тепер селянські садиби, в пейзажному оформленні росло багато ялин, ялиць, туй, модрин та інших хвойних і листяних порід. Ще недавно тут можна було побачити тую західну, модрина європейську, граба звичайного, клена-явора.

Найкращою була частина саду біля палацу. З його балкона відкривався вид на алею, зелену галявину і білі селянські хати вдалині. Перед фасадом росли величезні дуби, через які проглядалися світлі стіни надвірних служб, які також відзначалися приємними пропорціями. На острові, що гармонійно з'єднував палац з протилежним берегом, перекинутий місток з ажурними бильцями.

Клумби й газони досить прості, але милували зір. Багато кущів садового жасмину, бузку, спірей та гірлянди декоративної зелені наповнювали садибу. Безліч різноманітних квітів, переважно багаторічних, прикрашали пейзажний графський сад.

Як із давніми знайомими, приємно буває зустрітись у саду з квітучими стокротками (маргаритками), що білими та рожевими кошиками проглядаються навіть у листопаді. Місцями видніються островці хрещатого барвінку. Всю цю красу колись доглядало понад сто чоловік.

Високу архітектурну виразність мала оранжерея, де храмоподібні павільйони прикрашали будівлю з напрочуд вдалими пропорціями. Оранжерея була однією з найкращих у всій садибній Росії. У ній росли апельсини та лимонні дерева, пальми, розводили ананаси й інжир, різноманітні квіти.

У часи, коли йшло по нашій землі гасло «Старе зруйнуємо — нове побудуємо», багато шкоди завдано пейзажному саду і графському маєтку. Палац спалили, оранжерею зруйнували, башти й кам'яну огорожу розібрали селяни заради цегли.

Очевидці розповідають, що в оранжереї росли деревця лавра благородного. Житель села Симон Калюжний обламав гілки, набрав цілий мішок і заніс додому, щоб варити запашну юшку. Активіст боротьби з «пережитками» Євмен Олійник книжками із панської бібліотеки декілька днів топив піч. Неймовірно: ця людина в 1919 році очолювала сільську раду, а пізніше комітет незаможних селян. Аж до останніх років знаходилися послідовники олійників, які не хотіли будувати дорогу, щоб автобус не вивозив людей до міста, відмовлялись від газифікації, зтягували відкриття середньої школи. Через таких колишніх прогресивне козацьке містечко мало не потрапило в розряд «неперспективних».

Відгриміла війна, почалася повоєнна відбудова. Здавалося б, графському саду вже ніщо не загрожує. Але то тільки здавалося...

Голова колгоспу, якийсь Лозовий (із села Городища) вирішив забезпечити колгоспників дровами і дав наказ (рішення правління такого не було) виділити в саду по одному дереву на двір для дров. Багато людей не стало рубати, але знайшлися такі, що підняли сокиру на красу. Впали старезні дуби, вікові ясени й явори, клени й акації. Тоді ж

було вирубано останні куртини ялин. У першу чергу рубалося те, що легко кололося на дрова, обминалися породи, в яких «грузла» сокира. Так збереглися в'язи, частина кленів, яворів, окремі крупні клени, тополі та більшість верб.

Негативно позначилося на стані графського саду те, що були засаджені пейзажні галявини, зазнали перепланування доріжки, відбулась часткова забудова території (електростанція, школа, господарські споруди, Будинок культури, шкільний стадіон, музей).

І все ж таки проглядається мережа доріжок, місця колишніх галявин, альтанок, збереглась частина вікових дерев. Височать величезні в'язи. Особливо вирізняється поміж них один, що красенем вписується в пейзаж.

Кілька кленів-яворів відзначаються стовбурами з особливою фактурою, прикрашають сад окремі старі ясени, груші, клени, дуби. На зміну старим прийшла молода парость, вирости післявоєнні посадки. Збереглося багато декоративних чагарників.

Стольненський пейзажний сад занесений до пам'яток садового мистецтва місцевого значення.

ІІІ. СИЧІВ ШЛЯХ

Через струмок, який колись біг з Рудок до Ольсу, цебто від кутка Шостаківка, брав початок Сичів шлях, що вів повз Пилипеків хутір та Семенівку, через Лапівку до села Блистови.

На цьому широкому, понад півсотню метрів, шляху з двома проїжджими смугами, старою і новою, на відрізьку від межі стольненської землі до Семенівського хутора, де була колгоспна ферма, росли ряди старезних верб.

У цих посадках переважала верба ламка, хоч було трохи і білої, більш декоративної. Ламка верба не така довговічна, як біла, швидше загниває, наповнюючи стовбури трухлявиною, в якій дятли видовбували дупла, що служили поселенням іншому птаству. В дуплах старих верб водились сичі, які в нічний час заводили свої «співи», наводючи переляк на подорожніх. Звідси й назва — Сичів шлях.

Цей шлях, як пам'ятається, був прекрасним рослинним килимом, що пролягав між ланами жита й льону, картоплі й буряків. З весни до пізньої осені зеленіли трави, квітувало різнотрав'я. Особливо приємним було весняне квітування: різнобарвне і звеселяюче. По весні золотаво виблискували кошики кульбаби, потім розквітали синяк і дивина, крізь зелень злаків пробивались гвоздики та віскарії, а влітку голубизною чарували Петрові батogi. Розмаїття злаків, що погойдували колосками та перемежались з квітучим різнотрав'ям, створювало в подорожніх добрий настрій і робило перехід від села до села приємною прогулянкою.

Йдеш шляхом, а в небі наспівують жайворонки, в густій кроні білої верби туркоче горлиця, подає своє «худо тут» красень одуд.

Яких тільки птахів не водилось у старих вербах: крутиголовка, сиворакша, корольок, іволга, зяблик, чечітка. А вже біля крайньої семенивської хати, ніби на завершення пташиного царства, на старому в'язі було гніздо лелеки — цього князя поліського птаства.

Були по шляху поодинокі груші-дички, що пригощали восени смачними гнилицями, а в літню пору на схилах приканавних валів можна було назбирати запашних суниць. Після літніх дощів місцями вибивались печериці, а з настанням приморозків біля вербових стовбурів та на старих пеньковищах з'являлись черені опеньок, що приваблювали

перехожих. Можна було, йдучи цим шляхом, назбирати кошик грибів чи торбину груш.

Вербами були обсажені й інші шляхи, що вели із села. Особливо могутні й красиві білі верби росли на широчезному шляху на село Волосківці — колишнє волосне село. На шляху до Березного росли білорі берези. Шляхи — це була краса села, що зачаровувала подорожнього.

IV. ДОМНИЦЯ

Домниця — така назва цієї тихоплинної річечки, що в давнину гартувала своїми водами залізо й крицю, виплавлені в розміщених неподалік від води домницях. Інша, надумана назва «Думниця», що інколи вживається, ніякого відношення до місцевості не має.

Щоб мати уявлення про згадану водну артерію, промандруємо від верхів'я до гирла. Колись річка була повноводною та глибокою, але час замулив багато її джерел, частково знівлював береги, звичайно, не без участі людини. Про суднохідність її говорять знайдені при розчищенні русла залишки великих човнів та річкових суден.

Ще півсотні років тому джерельце, що на Левоновому груді, було витокком цієї річки. Далі струмок протікав вже сажневою шириною під дерев'яним містком на городиському шляху. Від мосту починалась широка зволожена долина, на якій виблискувало плесо, що обрамлялось рогозою та лепехою, маючи до метра глибини. У чистій воді цього озера водились карасі, в'юни, плотва. У повоєнні роки біля містка ще ловилась риба не тільки волоком чи ятерями, але й на вудочку. Містка давно нема. На тому місці товща асфальтового шляху, що з'єднує село з великою дорогою, яка веде з Чернігова на Новгород-Сіверський. Залишилась тільки широка долина, влітку пересохша, а по весні заповнюється повеневими водами і то не кожного року.

Далі струмок, залишивши широке плесо, завертав трохи вліво, йшов до криниці, біля якої росли три тополі. Урочище так і звалось «Криниця». Три тополі були зрубані вже після останньої війни. Біля криниці в річечку впадав Ковалів рівчак, що брав початок біля Рокити (графської економії), протікав біля Поручикової могили. В цьому місці ставок «Круглик», а колись були дуже сильні джерела, що жили річку. Тридцять років тому їх затампували, мотивуючи тим, що не давали змоги вести розчистку водойм, бо швидко заливали розкопки. Подейкують, що джерела не сподобались тодішньому керівництву, яке селилось в цьому затишному місці, бо зайва вода заливала їхні власні городи та сінокоси, часом заболочувала. Отже, нерозумне втручання в природу призвело до того, що в 1992 році в сільських ставках різко понизився рівень води, а деякі пересохли. Не стало води, не стало роси.

Звідси бере початок Графська річка, що розлилась у колишній річкової долині, перегорожденій греблею з мостом та поглибленій і розширеній. Цей ставок є найбільш широким, глибоким та повноводним. Коли працювали джерела, вода графського ставу не тільки освіжалась, а й стікала далі каскадом ставків, не даючи їм втрачати рівень. Через малу проточність вода нижче Графської річки «зацвітає» і стає несприятливою для риб і рослинності.

Ставок цей і графська садиба були обнесені високим цегляним муrom, невелика частина якого залишилась біля колишніх оранжерей. Ближче до верхньої частини Графської річки знаходиться великий острів, що живописно вписується в краєвид села. Цей острів навпроти колишнього палацу, з'єднаний з берегами двома містками, служив і служить місцем відпочинку.

Вода Графської річки в часи повені скидається через водопад мосту до ставка Крамарівщина, що знаходиться між двома вулицями: одна пролягає від майдану Площа через верхній міст, друга — від торгового центру через нижній міст. Недалеко від нижнього мосту, як розповідають, колись знаходилась Козацька — правління козаків. Біля самого мосту, автор ще застав, стояли дві сільські кузні, де виготовлялись потрібні в селі ковальські речі та сільськогосподарський реманент.

Далі по течії, від Крамарівщини до Чортівки, йде широкий канал, який виник від розчистки і спрямлення струмка, що біг у пониззі. Маленький покручений струмок мляво біг, ніби пролазив, як вуж, між верболозами, попід кладками і місточками, тому й мав назву Пролізь. Біля нього були людські копанки, місцями створювались невеличкі з дуже чистою водою, через яку добре проглядалось дно, вабили око рибки, яких по всій Пролезі було багато. На місці струмка зробили канал, землю якого вивезли на поля, де траплялось багато невеликих заглибин, в яких по весні затримувалась вода, що призводило до вимокання чи випрівання посівів.

У Пролізь впадає потічок від Ставка (така узвичаєна назва), що біля Горбівки, де, як вважають, було одне із перших поселень, яке потім влилось до великого села. Цей ставок збирає води з великої площі балок, що прилягають до північного боку горбівського підвищення. Закінчується Пролізь мостом на вулиці, яка бере початок біля колишньої нової школи (тепер магазин) до Андріївської церкви та цвинтаря.

За сотню метрів за мостом, зліва, теж долина із залишками струмка, водозбір якого починається за селом, але прилягає до південного схилу горбівського підвищення. Ще недавно в цьому пониззі, при впадінні струмка в Чортівку, були густі верболози, а в копанці водились карасі. Значно обезводніло село, коли в його околицях і далі провели осушувальні роботи, які нічого корисного не дали, а тільки нашкодили.

Ще раз нагадую, що від згаданого моста починається частина Домниці з назвою «Чортівка» — широка водойма з двома поворотами. Перший починається за колись низинним і дуже вологим лугом, який мав назву Пинда, мабуть, від слова «піндючитись», цебто «випинатись», бо ця оболонь від давнього берега випиналась у річку, колись була мілина, яка з роками піднялась над водою, але завжди ховалась під повеневими водами. Пинда служила вигоном для худоби, заростала переважно тонконогом болотним, на тлі якого виднілись голівки конюшини білої та гусяча лапка, а по давньому березі групами росли бузина трав'яна та кремена. Половина цього вигону засипана при розширенні річки і зрівнялась з висотою колишнього берега.

З лівого боку, за поворотом, знаходилось кілька копанок, які поглинуло нове рукотворне русло. Далі по річці був острів природного походження. На ньому селяни брали добру глину, щоб змазувати долівки. При розчищенні русла зруйнували острівний пейзаж: острів наполовину розкопали, а протоку між ним і «материком» засипали.

За чортівським мостом, що підпирає воду, вливався потік вод Космінівського болота, яке вже розоране, стало набагато менше корисним, ніж коли було «живим», бо жило росами посіви і відводило посуху.

Осушення Космінівського болота призвело до зменшення води у Майдані — колись неглибокому ставі, значному за розмірами, навколо якого стоять білі хати. Весняна повінь робила Майдан красивим. Весною сюди із Десни запливали шуки. Пам'ятаю, як повернувшись з війни, фронтовики, котрі мали мисливські рушніці, полювали на шук. Тепер Майдан і прилегла до нього ділянка, зліва від дороги на Тонку, заросли вільхою, стали захарашеними, непривабливими.

Багато копанок було біля берегів Чортівки, як правило, в кінці городів, що виходили до річки, маючи назву за прізвищем господаря або його прізвиськом. В Чортівці водились карасі, в'юни, мілька, пічкурі, а старожили згадували про раків. Щук ловили на водопаді Чортівського мосту та на майданському водному переказі. На Рудках, так зветься заболочена раніше низовина між селом і хутором Удівка, росли ситняг та ситник, рогоза та череда. Тут протікали два струмочки, які перед селом об'єднувались в один і впадали в Домницю недалеко від Шостаківки. Над ними було два дерев'яні мости, під якими гніздилися сільські ластівки, а в місцях біля мостів з обох боків дороги були значні плеса, де водилась риба, ловилися щуки. Один із струмків брав початок із Жидівського озера, що за Залогівським шляхом.

За чортівською греблею річка в'ється серед вільшаників і потрапляє під шати Ольсу — низовинного вільхового лісу. У кінці села, як сказано вище, річка, приймає потік з Рудок, далі повз урочище Левада, де колись стояла пасіка і був водяний млин (в межах села було три водяні млини), Домниця лісами та перелісками підходить до хутора В'яльківки, звідки повертає вправо, перетинає дорогу, що веде до лісового кордону Тонка. Раніше тут було два дерев'яних мости, бо річка утворювала два русла і заглиблювалась майже до двох метрів прозорої води, в якій на поверхні плавало латаття, а в воді грайливо метушилися рибки.

Далі річка Домниця повз Черногірці й Дмитрівку — села колгоспу «Праця» — повертає до хутора Гребля, йде через ліс «Ріпище» і, поминувши монастирське поселення Домниця, прямує до славнозвісної Десни, щоб віддати їй свої води.

Хутір Домниця, де знаходиться Домницький монастир, бачив багато господарів за останні сімдесят років.

Монастирі були осередками духовності. У них велись літописи, монахи вміли раціонально господарювати, облагороджувати землю. З монастирських садів пішло багато нових культур та прекрасних сортів рослин. Монахи постачали на ринок напої та промислові вироби. Вони вміли також виплавляти чавун, виготовляти порох. Відомо, що на Поліссі з болотних руд виплавляли залізо.

V. РАЙГОРОДОК

На північно-східній околиці села є штучне підвищення з назвою Високий городок. Точне походження невідоме, однак є кілька версій.

За однієї з них — це місце поховання мешканців села, що раптово померли від якоїсь страхітливої хвороби. Подібне поховання як наслідок чуми, є під Одесою.

Є й інше тлумачення. У 1239 році, як засвідчують літописці, татаро-монголи, перейшовши Десну, по-звірячому закатували тих жителів села, які не встигли сховатись у лісах. Коли монголи відступили, жителі села поховали всіх загиблих в одній могилі, а в пам'ять односельчан насипали високу могилу, як було в ті часи.

Третя версія. В історичних документах згадується Райгородок. Цю назву деякі дослідники прив'язують до Березного. Як би там не було, але рослинне оточення, ґрунтові умови, рельєф Березного не відповідають райським місцям. Чого не скажеш про Стольне.

Відомо, що за часів феодалізму сади були місцем відпочинку і розваг, тому кращі з них називались райгородами.

З російських історичних джерел відомо, що в Київській Русі князям належало шість садів-райгородів на шляху від Новгород-Сіверського до Моравії.

Звідси можна припустити, що один із таких райгородів знаходився в Стольному, яке прямо лежало на колишньому шляху між Новгород-Сіверським і Києвом, між Новгородом-Сіверським і Черніговом, на відстані денного переходу. Сучасний відрізок дороги Березне—Мена прокладений поза історичним шляхом, який не заходив до Березного.

Завершимо розповідь топонімічним ескурсом. Історія знає три різночасні хвилі розселення волинян. Дулібська хвиля охопила басейн верхнього Дністра і доходила до Любеча. Друга—бужанська—захопила місцевості біля Західного і Південного Бугів і просунулась до лінії Котоп—Ромни—Запоріжжя.

Власне волинська хвиля була найбільшою і докотилась до Слобожанщини і Херсонщини. За неї, можливо, другої, волинські поліщуки принесли на землі колишнього Сосницького повіту свої назви сіл і річок. Нема іншої місцевості в Україні, де назвами так нагадується Волинське Полісся. Закріпились тут назви: Тур'я, Бреч, Переділка, Люта, Вижівка, Стільна, Волинка. Стільна походить, мабуть, від Столина — міста в Білорусі. Можливо, ця назва пов'язана з селом, має історичні та етнічні зв'язки зі Стольним.

